

Керім Ш.Т.
**Қауам ад-дин әл-Итқани
әл-Фарабидің морфология
(жіктелу) бойынша қасидасы
және оған жасаған
түсіндірмесі**

Қазақ жерінен шыққан дін оқымыстысы Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фарабидің (1286-1357) «әл-Қасида маусума би лалали әл-масунат фи сарф уа шархһа» атты туындысы алғаш рет Италияның Флоренция кітапханасында сақталған қолжазба негізінде талданып отыр. Ғалым бұл шығармасында Ибн әл-Хажибтің (1174 - 1249) «Кәфия» атты еңбегіндегі араб тілінің морфология қағидаларын өлеңге айналдырып, одан әрі өз қасидасын қара сөзбен түсіндірген. Мақалада қолжазбаға сипаттама беріліп, оның тақырыптары, қасиданың араб поэзиясы өлшемі тұрғысынан сараланады, көркемдік тіл кестесінен мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: Қауам ад-дин әл-Итқани, қасида, араб тілі, морфология, қолжазба, маржандар.

Kerim Sh.T.
**Morphological analysis of the
ode «Corals» of Kauam ad-din
al-Itkani al-Farabi
and explanation to it**

The religious book of Kauam al-Din al-Itqani al-Farabi (1286-1357), originated in the Kazakh land, called «Al-Qasida mausuai bi lalali әl masunat-fi sarf ya sharhha « is analyzed for the first time on the basis of the manuscript, held in the library of Florence, Italy. The author examines the rules of Arabic morphology used in the work of Ibn al-Hajibti (1174 - 1249) «Kāfiya», the song, the ode, giving the explanation of them in simple words. The article describes the manuscript, its themes, the ode is classified by the size in Arabic poetry, the artistic language is analyzed, the examples are given in the table.

Key words: Kauam ad-din al-Itkani, kasida, arabic language, morphology, manuscript, corals.

Керім Ш.Т.
**Касида по морфологии
и разьяснение к нему Қауам
ад-дин аль-Итқани аль-Фараби**

Произведение религиозного мыслителя, выходца из казахской степи, Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби (1286-1357) «әл-Қасида маусума би лалали әл-масунат фи сарф уа шархһа» впервые проанализировано на основе рукописи, сохраненной в библиотеке Флоренции (Италия). Ученый в данной касиде передал в стихотворной форме морфологические правила арабского языка, описанные в произведении «Кәфия» Ибн әл-Хажибта (1174-1249), далее он разьясняет свое произведение в прозаической форме. В статье дается характеристика рукописи, а также анализ тем на основе метрики арабской поэзии, приводятся яркие примеры художественного красноречия.

Ключевые слова: Қауам ад-дин аль-Итқани, касида, арабский язык, морфология, рукопись, кораллы.

**ҚАУАМ АД-ДИН
ӘЛ-ИТҚАНИ
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ
МОРФОЛОГИЯ
(ЖІКТЕЛУ) БОЙЫНША
ҚАСИДАСЫ ЖӘНЕ
ОҒАН ЖАСАҒАН
ТҮСІНДІРМЕСІ**

Қауам ад-дин әл-Итқани (1286-1357) – Қазақстан жерінен шыққан аса көрнекті дін оқымыстысы, оның фикһ, усул фикһ саласында қалдырған көлемді еңбектері бар /1/. Ол араб тілін жетік меңгерген филолог, ақын ретінде де танылған. Діннің, поэзия мен грамматиканың қиын қағидаларын өлеңге айналдырып, кейін оны қара сөзбен түсіндірген әл-Итқанидің біз талдап отырған қасидасынан басқа тағылымдық сипаттағы тағы да қолжазба түріндегі үш поэзиялық шығармасын айқындадық. Олар:

1. «Уардатул аруах фил асма маруия фил муаннаса ассамағия» («Әйел тегіндегі жазуда көрінбейтін, (бірақ) ауызша орныққан есімдер туралы рухтардың раушан (гүлдері)» атты шығармасының қолжазбасы, оның қысқаша аталуы: «Уардатул аруахты», оны қазақшалайық, «Рухтардың раушан (гүлдері)», алғашында осы еңбегін әл-Итқани өлең түрінде жазған, ол Түркияның Стамбул қаласындағы Миллет кітапханасындағы 004353 нөмірлі қолжазбаның 50-55-беттерінде сақталған, кейін оны қара сөзбен шархтаған, оның қолжазбасы Стамбул қаласындағы Сулеймания кітапханасының Лала Исмайил қорындағы 706-нөмірлі қолжазбаның ішіндегі 201-202-беттерде сақталған;

2. Әл-Итқанидің екінші шығармасы «Қасида ас-Сафа фи қард аш-шира» деген атпен 1297/1879 жылы Ыстанбұлда «Mihran matbaasi»-нда «Фунун шиласы» атты жинақтың 16–20-беттерінде басылған. Бұл қасиданың әрбір бәйітінен соң шархы берілген. Аталмыш жинақ Ыстанбұлдағы Миллат кітапханасының Али Әмірі қорында 4353-нөмірмен, Муйлах кітапханасының Хаксес қорында 0613-нөмірмен тұр.

Әл-Итқанидің бұл қасидасы мен оған жасаған шархының қолжазба нұсқалары Түркияның Сүлеймания кітапханасының Ләләли қорында 03733-нөмірмен, Хажи Махмуд Әфенди қорында 03930 және 01151 нөмірлермен, Нұросмания кітапханасында 04850 нөмірмен, Муйлах кітапханасының Йазмалар қорында 0305 нөмірмен сақталған;

3. Ханафи мазһабы бойынша мирас ілімі туралы «Манзумат ад-дурар» еңбегі.

«Манзумат» өлеңге айналдырылған, «дурар» арабшада «маржанның» көпше түрі, яғни «маржандар» деген мағынаны білдіреді, демек, «поэзия (жыр) тіліндегі маржандар» деп аударылады. Еңбек қолжазба күйінде Сүлеймания кітапханасының Ләләли қорында 1328-нөмірлі буманың ішінде тұр.

Жоғарыда көрсетілген үш еңбек те зерттелмей, қолжазба күйінде біздің заманымызға жеткен. Біз осыған дейін осы аталған үш туындыға жеке-жеке мақала арнаған едік/2-4/.

Ал оқымыстының біз осы жолы сөз етіп отырған төртінші туындысы бұрын зерттелмеген, жарыққа шықпаған күйінде Италияның Флоренция кітапханасында қолжазба күйінде 39-нөмірмен жалғыз нұсқасы сақталған.

Ол «әл-Лалали әл-маснауат фи-сарфи уа шархһа» («Морфологиядағы шығарманың маржандары және оның шархы») деп аталады.

Қолжазбаның сыртқы бетінде ағылшынша жазу мен сан көрсетілген. Қолжазбаның сырты картоннан және онда ешқандай жазу жоқ. Ал келесі бетінде қазіргі ағылшынша жазу бар. Содан кейінгі 2-бетінде де ешнәрсе жазылмаған. Кейін сыртқы беті келіп, онда:

«Рисалат фи сарф мәтин уа шарх ли мархум Қауам ад-дин әл- Итқани» (Мархум Қауам ад-дин әл-Итқанидің морфология бойынша трактатының мәтіні және оған шархы) деп тақырыбы қойылған. Осы беттің төмен жағында нөмірі – «1883» және бет саны – «57» деп көрсетілген. Содан соң тақырыпты екінші рет жазған. «Әл-Қасида маусума би лалали әл-масунат фи сарф уа шархһа ли Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби тағмадуһу аллаһ бирахматиһи. Амин. Фи ас-сарф» Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фарабидің (Оған Алла мейірімін төксің) морфология бойынша «Маржандар» аталатын қасидасы және оған жасаған түсіндірмесі. (Аумин). Морфология (Жіктелу)».

Кейін қолжазба 57-бетінен басталып, екіге бөлінген: өлең және сол өлеңге түсіндірме. Өлең:

«Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын. Уа, Раббым, маған жеңілдетіп және жақсылықпен аяқтата көр» – деп басталады. Бұл баптар жүйесі сыртқы бетіне бөлек 15 бетін алады.

Ал ең соңғы бет саны 43-тен бастап «Қауам ад-дин әл-Итқанидің грамматикаға түсіндірмесі атты кітабы. Кіріспе және түсіндірме Жамал ад-дин Ибн әл-Хажибтің (1174 - 1249) «Кәфия»

атты еңбегіндегі грамматика мәселелері мәтіндері және ибн әл-Хажибтің «Кәфия» атты еңбегіне доктор Салих Абдул-Азим аш-Шағир зерттеу жасап, 2010 жылы бастырған. Осы басылымның соңғы 55-56 беттерінен Ибн әл-Хажибтің мағынаны күшейтуші «нун» турасында оқи аламыз. Біз талдап отырған қолжазба «Нун таукид» (сөзді нақтылау, күшейту үшін қолданылатын жалғау) тақырыбымен басталады. «Нун таукид» - Ибн әл-Хажибтің «Кәфия» кітабының соңғы мәселесі. Біздің ойымызша, бұл парақтар әл-Итқанидікі емес, Ибн әл-Хажибтікі, себебі:

біріншіден, «Кәфиянің» соңғы мәселесі бұл қолжазбаның алғашқы бетінің жартысына, жоғарғы бөлігінде орналасқан.

екіншіден, қолжазбаны көшірушінің «Кәфия аяқталды» деген сөзі. Мұндай сөздер тек шығарма толық жазылып біткен кезде ғана қойылады. Қауам ад дин әл-Итқанидің бұл туындысы «Қасида маусума билл-лалали әл-масуна фис-сарф уа шархуһа, авторы Қауам ад-дин әл-Итқани» (Сақталған бағалы інжумен тізілген араб морфологиясы жайындағы қасида: мәтіні және түсіндірмесі).

Омар ибн Хаттаб ибн Сүлеймен ибн Кәмил ибн Али есімді көшіруші бірінші беттің жоғарғы бөлігіне «Сарф бойынша жазылған трактат. Мәтіні мен түсіндірмесі, авторы – Қауам ад-дин әл-Итқани» деп жазған. Дегенмен, Ибн әл-Хажибтің жазған шығармасының соңғы мәселесі толық қамтылмай, бірнеше бөліктері қалып кеткен. Трактаттың атын жазу оқушыға бұл беттің екінші жартысында әл-Итқанидің трактаты басталатындығын ескерту қызметін атқарып тұр.

Бұндай жүйе араб тілінде белгілі, әрі жиі қолданылады. Мысалы, Құран Кәрімнің сүрелерінде осы тәсіл кездеседі, «Хужурат» сүресінің бастапқы аяттары мен «Фатх» сүресінің соңғы аяты бір бетте орналасқан.

Көшіруші қолжазбаның басында Қауам ад-дин әл-Итқанидің қасидасының беттің төменгі бөлігінде орналасқанын бірнеше сөзбен айтып өтеді, ол жаңа қолжазба жазуды бастағанын айтады.

Наху (грамматика) мен сарф (морфология) - бір-бірімен байланысты, шектес араб тілі білімінің салалары. Біріншісі сөздердің играппен бинә ережелері бойынша қарастырса, екіншісі сөздердің өзгеру заңдылықтарын анықтайды.

Араб тілінің қағидаларын білудегі негізгі мақсат: сөйлеу кезінде қате айтудан, сөйлемді қате жазудан, тілді бұрмалаудан сақтайды.

Орта ғасырда араб тілінің қағидаларын өлең түрінде де кестелеп шыққан қаламгерлер аз болмаған. Көп жағдайда мұндай туындылар әуелі поэзия өрнегімен өрілгенімен, соңынан қайта арнайы қара сөзбен түсіндіріліп отырған. Сол ғалымдардың бірі Жамал ад-дин Мухаммед ибн Мәлик (1274 жылы қайтыс болған) - араб тілінің грамматикасына арналған «Әл-фиясы» («Мындық») атты шығармасын өлеңмен жазып, кейін қара сөзбен түсіндіретін әдісімен ғылымда танымал болған жан.

Қолжазбадағы төмендегі сөздерге қарап, оның жазылған уақыты, көшіруші туралы мәлімет табамыз: «Әмир Катиб ибн Омар Ғамид ибн Әмир Ғази Ғамид әл-Итқани (Алла Тағала оған дүние мен ахыретте лайықты сыйын берсін, өзіне, ата-анасына кешірім, сансыз игілік берсін) айтады: Құрметті де сыйлы ұстазым, көпшіліктің өнегесі, қызыл тілді шешендердің төресі, жақсылардың ұйытқысы, бар көркем мінезді бойына жинақтаған ғалым, зерделі ықыласты зерттеуші, өз саласының білгірі, сөз шебері Әбу Қасым ибн Ахмад ибн Мухаммед әл-Хасани әл-Ақили әл-Ансари бұл еңбекті жазуға бұйырды. Жас кезімнен бастап наху мен сарфқа бейім екенімді көргеннен соң осылай бұйырған. Мен біраз ойланып, күмәнданып, соңында бұл жауапкершілікті мойныма алып тәуекел етіп, жазуға кірістім. Былай деп айтылған сөз бар: бір іске бұйырылған адам қателессе, кешірімге лайық. Егер қателеспесе, сауап алуға үміт бар, егер айтқаны ақиқатқа сай келсе, сый-сауапқа еге болады.

Ұлы Алла Тағаладан жәрдем тілеп, пайғамбар Мұхаммедке салауат оқып, оны жексенбі күні зил қағда айының он үшінші жұлдызында 710 жылы Бұхараның Тумха жерінде жазды.

Бұл еңбекті Бағдад қаласында (Алла Тағала оны қияметке дейін ислам қаласы етсін), үмметтің ұлық ғалымы, үлкен ілім иесі, имам Әбу Ханифаның жатқан жерінде (Алла Тағала күнәларын кешіріп, оған разы болсын) 707 жылы Рамазан айының оныншы жұлдызында Жаратушының мейірімін қалаған, Алланың қарапайым әлсіз құлы имам Омар ибн Хаттаб ибн Сулеймен ибн Мукасил ибн Али (Алла Тағала оны, ата-анасын және барлық мұсылмандарды мейіріміне бөлесін) көшіріп жазып шықты.

Аллаға сансыз шүкіршілік болсын, Пайғамбарға Алланың көп игілігі мен сәлемі болсын.»

Бұл жолдардан еңбекті көшіруші имам Омар ибн Хаттаб ибн Сулеймен ибн Мукасил ибн Али екенін білеміз, алайда оның қолжазбада көшірілген жылы «707» деп қате берілген анық, себебі 710/1310 жылы жазылған еңбек дүниеге келместен үш жыл бұрын қалай көшірілмек? Бұл кезде әл-Итқани Бұхарада жүрген, ал оның Бағдадқа келген кезі – 712/1321 жыл, сол жылдан бастап Әбу Ханифа мешітінде ұстаздық қылған. Біздің ойымызша, әл-Итқани Бұхарада жазылған туындыларын өзімен Бағдадқа бірге алып келген, көшірме де сол Әбу Ханифа мешітінде өзі ұстаздық еткен уақытта жасалған. Ал көшіруші оның өз шәкірттерінің бірі ме деп жоримыз. Еңбектің басқа нұсқасы табылмады, сондықтан бүгінге дейін сақталған екінші нұсқасы болмау себепті күмәнді тұстарды салыстыра тексеруге мүмкіндік болмай отыр.

Әл-Итқани бұл еңбекті өзінің ұстазы Шараф ад-дин әл-Ақилидің кеңес беруімен жазған.

Қасидадан кейінгі шархтың соңындағы автордың «Құрметті де сыйлы ұстазым, көпшіліктің өнегесі, қызыл тілді шешендердің төресі, жақсылардың ұйытқысы, бар көркем мінезді бойына жинақтаған ғалым, зерделі ықыласты зерттеуші, өз саласының білгірі, сөз шебері Әбу Қасым ибн Ахмад ибн Мухаммед әл-Хасани әл-Ақили әл-Ансари бұл еңбекті жазуға бұйырды. Жас кезімнен бастап наху мен сарфқа бейім екенімді көргеннен соң осылай бұйырған. Мен біраз ойланып, батылым жетпей, соңында бұл жауапкершілікті мойныма алып тәуекел етіп, жазуға кірістім. Былай деп айтылған сөз бар: «Бір іске бұйырылған адам қателессе, кешірімге лайық, Егер қателессе, сауап алуында үміт бар, егер айтқаны ақиқатқа сай келсе, сый-сауапқа ие болады», – деген сөзінен білетініміз осы туындыны жазуға түрткі болған ұстазы – Әбу Қасым ибн Ахмад ибн Мухаммед әл-Хасани әл-Ақили әл-Ансари кім? Ол «ғалым, зерделі ықыласты зерттеуші, өз саласының білгірі, сөз шебері». Шархтың бірнеше жерінде Шараф ад-дин әл-Ақилидің аты ауызға алынады. «Ұстазым – ғұлама Шараф-дин әл-Ақили айтты», «ұстазым ғұлама Шараф ад-диннен естігенім бойынша» дегеннен оның әл-Итқаниді грамматика мәселелерін оқытқан ұстазы болғанын білеміз. Әл-Итқанидің басқа «Намазда рукуғқа барған және қайта тұрған

кезде Әбу Ханифа мазһабы бойынша қолды көтеруге болмайтыны жайлы трактаттан» көрсетілгендей «Әл-Ақили есімімен әйгілі шейхымыз имам Шараф ад-дин. Шараф ад-дин де имам Хамид ад-дин ад-Дарир мен имам Хафиз ад-дин әл-Кабир әл-Бұхариден фикһ, шарифат, наху және әдептен дәріс алған. Сонымен қатар Шараф ад-дин әл-Жендидің шәкірті»/ 1,127-128-бет/. Хафиз ад-дин әл-Кабир әл-Бұхари (615/1218-693/1294) – әл-Итқанидің ұстаздары Хусам ад-дин ас-Сығнақи (714/1314 ж .қ.б.) мен Бурһан ад-дин әл-Бұхариге ұстаздық қылған оқымысты. Ал Шараф ад-дин әл-Женди (700/1301 ж.қ.б.) – Сыр бойындағы Жент қаласынан шыққан ғалым, тіл маманы, «әл-Иқлид» кітабының авторы. Осында аз мәліметтерден Әбу Қасым ибн Ахмад ибн Мухаммед әл-Хасани әл-Ақили әл-Ансари жайында басқа деректерді кездестірмедік.

42-ші беттен қасида түсіндірмесі басталады. Шығарма төмендегідей 25 бапқа жіктелген:

1 الباب الأول في مقدمة التصريف -

Бірінші тарау: Морфология іліміне кіріспе.

2 الباب الثاني في أبنية الأسماء

Екінші тарау: Есімдердің жасалу жолдары.

3 الباب الثالث في أبنية الأفعال

Үшінші тарау: Етістіктердің жасалу жолдары.

4 الباب الرابع في معاني هيئات المجرد و المزيد

Төртінші тарау: Негізгі және туынды етістіктер.

5 الباب الخامس في أمثلة الفعل

Бесінші тарау: Етістікке қатысты мысалдар.

6 الباب السادس في الضمائر

Алтыншы тарау: Есімдіктер.

7 الباب السابع في الحاق الضمائر بالصحيح

Жетінші тарау: Дұрыс есімдерге есімдіктердің жалғануы.

8 الباب الثامن في الحاقها بالمثل

Сегізінші тарау: Есімдіктердің ұқсас етістікке қосылуы.

9 الباب التاسع في الحاقها بالأجوف

Тоғызыншы тарау: Есімдіктердің бос етістікке қосылуы.

10 الباب العاشر في الحاقها بالناقص واللفيف

Оныншы тарау: Есімдіктердің толымсыз және аяқталмаған етістіктеріне қосылуы.

11 الباب في الحاقها بالمضاعف

Он бірінші тарау: Есімдіктердің қосарланған етістікке қосылуы.

12 الباب في الحاقها بالمهموز

Он екінші тарау: Есімдіктердің хамзалы етістікке қосылуы.

13 الباب في هيئات المصادر

Он үшінші тарау: Есімдіктердің қимыл сын есімдеріне қосылуы.

14 الباب في اسم الفاعل

Он төртінші тарау: Негізгі есімше.

15 الباب في اسم المفعول

Он бесінші тарау: Ырықсыз есімше.

16 الباب في الصفة المشبهة

Он алтыншы тарау: Сын есімнің жәй шырайы.

17 الباب في افعال التفعيل

Он жетінші тарау: Асырмалы шырай.

18 الباب في اسم الزمان و المكان

Он сегізінші тарау: Мезгіл мекен есімдері.

19 الباب في اسم الآلة

Он тоғызыншы тарау: Құрал-сайман атаулары.

20 الباب في أحكام الهمزة

Жиырмасыншы тарау: Хамзаның қолдану орны.

21 الباب في التقاء الساكنين

Жиырма бірінші тарау: Сукун дыбыстарының кездесуі.

22 الباب في الابدال

Жиырма екінші тарау: Ифтиғал бабы.

23 الباب في الاعلال

Жиырма үшінші тарау: Әлсіз әріптер. 24 الباب في الاضافة إلى المتكلم

Жиырма төртінші тарау: Изафеттік тіркестегі бірінші жақ тәуелдік жалғауы.

25 الباب في ابدال تاء الافتعال

Жиырма бесінші тарау: Ифтағал бабында «тә» әріпінің қолдануы.

Туынды асқан мұқияттылықпен, бұлтартпас дәлелдермен жазылған.

Қиын сөзді, айтылған ойды өлең жолдарымен, көне араб сөздермен жеткізеді. Грамматикалық, синтаксистік талдауда қателескен жері кездеспейді.

Әл-Итқанидың осы туындысынан байқайтынымыз, «йә» әрпін «һәмзаға» ауыстырады. Мысалы, дамир (ضمير) көпше түрі дамаир (ضمائر), негізінде – дамаир (ضمائر), бұл араб тіліне белгілі, таныс емес, бірақ кей жерлерде қолданылады, әрі қалыпқа сәйкес емес.

Енді көмескілік болмас үшін дамаир (ضمائر) мен масаиб (مصائب) екі сөздің жасалу айырмашылығына тоқталайық. Дамаир (ضمائر) сөзінің түбірі дамар (ضمر). Үш әріп те сау әріптер құрамына жатады, сондықтан қалыпты жағдайда көпше түрі дамаир (ضمائر) болады. Ал масаиб (مصائب) сөзінің түбірі сауб (صوب). Ортаңғы уау

(واو) әрпі ғилла әрпіне жатады, түбір әріптеріне қарай, көпше түрі масауиб (مصاوب), сондай-ақ масаиб (مصائب) та болады.

Өлең жолдары мейірімді Алла Тағаланың есімімен, Одан шығарманы жазуды жеңілдетуді, жақсылықпен бітіруін сұраған дұғамен басталады. Кіріспе бөлімін Алла Тағалаға мадақтар айтумен ашады. Одан кейін Алла елшісіне, оның серіктеріне салауат пен сәлем жолдалады, оны(с.а.у) өз нұрымен ғаламды жорыққа бөлеген толған аймен теңейді, серіктерін жоғары дәрежелі ардақты достар деп сипаттайды. Бұның барлығын үш бәйітке сыйғызған, ең танымал *бахр уафир* өлең өлшемінде жазған. Көптеген ғалымдар өз туындыларын қара сөзбен мадақ, салауат айтып бастайтын болған. Ал әл-Итқани барлығын өлеңмен шумақтаған. Бұл оның тек қарапайым жазушы емес, ақын екенін аңғартады. Ақындықтың қыр-сырын меңгеріп, шыңына жеткен.

Қасида 357 бәйіттен, яғни 614 өлең жолдарынан түзілген. Бұл туындының ерекшелігі – әл-Итқанидің тағылымдық мақсаттағы поэзиялық шығармаларда қолданылатын тек *раджз* өлшемін ғана емес, түрлі өлшемдерді пайдаланылуында. Мысалы Ибн Мәликтің «Әлфиясы» *раджз* өлшемімен жазылған.

Ақындар *бахр раджз* өлшемін жеңілдігі, оңайлығы үшін таңдайтын болған. Бұндай уәзін шариғат және тіл білімі саласындағы тақырыпты поэзияға айналдырғанда жиі қолданылады. Оны оқып-үйрету үшін арналған өлең деп айтсақ та болады, осы жолды қолдану арқылы білімді жаттап, есте сақтау оңайға соғады.

Бұл өлең буыны – ондық өлшем. «Мустафғилун» өлшемі қатарда алты рет кездеседі. Ең ыңғайлы, толығымен, жартылай, бөлек қолданылатын жалғыз өлшем, жеңіл болатын себебі де осыдан.

Олар әрбір бәйіттің ұйқасын *дарбпен* сәйкестендіреді де, келесі бәйіттің ұйқасын өзгертеді. Бұл әдіс тағылымдық өлеңдерде, хикаят, қиссалар жазғанда қолайлы. Себебі, бұл ақынға әрбір бәйіттің ұйқасын өз ыңғайына қарай реттеуге мүмкіндік туғызады.

Әл-Итқани морфологияның әрбір бөлімінде жеке өлең өлшемін таңдаған. Кейбір бөліктерде өлшемдерді, ұйқастарды қайталаған.

Екіншіден, әл-Итқанидің өлеңінен байқайтынымыз қатардың бірінші бөлігінің ұйқасы жалпы қасиданың (жеті бәйіттен жоғары өлең) ұйқасымен сәйкес келеді. Шығарманың

басында Аллаға мадақ айтқан кезде (التواني -) الغزال деген секілді сөздерді ұйқастырады.

Түсініктірек болу үшін және өлең құрылымының ерекшеліктерін анықтауға әл-Итқанидің өлеңдерін зерделеп көрелік. Әл-Итқани өлеңінің бірінші бөлімін *уәфир* өлшемімен жазып бастаған, сондай-ақ бірнеше бөлімдерді де осы өлшемді пайдаланған.

Енді бір бөліктерді *кәмил*, *басит*, *тауил* өлшемдерінде құрастырған. Өлшемдермен қатар ұйқастарды да түрлендірген. Мысалы, «сынық ләм», «хамза», «фә», «дәл» әріптерімен бітетін шумақтар жиі ұшырасады, ал шығарманың соңы «даммалы мим» әрпімен аяқталып бітеді.

Морфология ережелерін өлең жолдарымен кітапқа түсіргенде қалыптасқан реттілікті сақтайды, бірінші бөлімін морфологияға кіріспе тақырыбына арнайды. Оның ішінде дұрыс және бұрыс етістіктің түрленуі, ләзим, мутағадди етістіктер және т.б.

Екінші бөлімді есім сөздердің құрылысы, сөзжасам; үшінші бөлім етістіктің құрылымы; төртінші бөлім түбір мен қосымша. Бұл бөлімдердің ретін сақтап жазған. Ол – қағида, ережелерді толық меңгерген ғалым.

Қолымызда тұрған қолжазбаға байланысты айтатын ескерту, оны көшірген адам сегізінші бөлімнің орнына қателесіп бесінші бөлім деп жазған. Қателесуге себеп болған сегізінші баптың құрылымы, ол бар болғаны бес бәйіттен тұрады, сондықтан көшірген адам шатастырған.

Қауам ад-дин әл-Итқанидің жеке дара қызықты әрі тамаша әдісі өз өлеңдерін көптеген бөліктерінің беташарында өлеңін әсірелеп мақтайды, мақтаныш сезімімен толтырады. Бұндай бөлімнің соңғы шумақтарына да байқалады.

Мәселен, кейбір шумақтарында бір бөлімді, жалпы қасиданы әдемі бойжеткенге балайды. Оны сұлуға тән сипаттарымен суреттейді. Сонымен қатар, бесінші бөлімнің соңында өз өлеңінің сұлулығы мен сикырын жүректі баурап алған қызға теңейді: شعري يخجلُ سحرَ جَفَنٍ فَاتِرٍ فَتَنَ القلوبَ فلم تزلْ هي فتنة

Осы бөлімнің соңғы бәйітінде өлеңін күлекеш, білезікпен безенген сұлу бойжеткенге балайды. زفتت إليك من غيب حسان شموعا ذات خلخال وخال

Мен саған сұлу бойжеткен ұсындым,

Білезік және қалмен безенген.

Үшінші бөлімде өз өлеңінің көркемдігін образды түрде гәуһар тасқа теңеп, асқақта былай толғанады: أتى بشاكه نظمي ذرّة الصدفِ وذالاً ربابِ فضلٍ ذرّة الشرفِ

Менің өлеңімдегі тізіліп жалтыраған гауһар тастар,

Менің тілімді құстар үйреніп, көркем сөзімді әнге қосып сайраған.

Ол осылайша өлеңдерін жалғастырып, соңғы жиырма бесінші бапты отыз бәйіттен құрастырады, дамалы мим қариясымен, Халил ибн Ахмад әл-Фарахидидің танымал өлең өлшемі басит өлшемімен, төрт тафғилатта жазады. Соңғы бөлімнің аяғында былай дейді:

كاستطعموا وبنور النور من غرد نظمتهن استضا الناس كلهم
أهذه كلم أم غرد عرت ما إن رأى مثلها عسرب ولا عجم
كأنهن شمس تحتها نصيرت غصون بان ولاحت فوقها الظلم

يرنو بألحاظها المرضي الصحاح ولا عزهاه إلا كزير هدّه
السقم
فلا تدع وصلها كيلا يعن كما قد عن الكسعي السادم الندم
واعجل فقد خلق الإنسان من عجل عن قريب ترى الأعماد
تحترم
واصرف إلى العلم ما واثاك من عمر فإنما فرص الإمكان
ثغنتم
ويستمر حتى القول:

*Мен құраған нұрмен күллі адам нұр алды;
Мұндайды араб та аджам (араб емес халық) да көрмеген;*

*Ол күн секілді, астында тал бұтақтар шығып,
қараңғылықты сейілткен.*

Түнді түнге жалғастырып ілім ізденсең түнің нұр болар;

*Наданның тундері қараңғылық;
Тездет, өйткені адам баласы асыққыш болып жаратылған;*

*Өзіңе берілген ғұмырды ілімге сарып қыл;
Берілген мүмкіндікті қалт жіберме;*

Сөздің басында және соңында Аллаға мадақ айтамын;

Осы өлеңдерінен байқайтынымыз – ол өлеңін күнге, ғашықтар таласқан сұлу қызға теңейді, ол қыздың ажары мен сұлулығы дені сауға да ауруға да күшті әсері бар. Сонан соң адам өміріндегі уақыттың құндылығын атап көрсетеді, ғылым жолында ғұмырды дұрыс пайдалана білуді кеңес етеді және де морфология қағидаларынан құралған бұл өлеңді «жауһар алқа» деп, ол хор қыздарының мойнына тағылуға лайық дейді. «Кей адамдар осы өлеңдерді көре (бағалай) алмайды», дегенмен, адамдар міндетті түрде көретін таң шапағы (іспетпес) дейді.

Содан соң шығарманың аяғында Алла Тағаланы мадақтап, Пайғамбарға салауат айтады. Бұл соңғы 25-бөлімде, сол өлшемде, сол ұйқаста бітеді.

Қолжазбаның беттеріне терең зер салып қараған адам соңғы үш бапты «23», «24», «25» жазуда шатастыру орын алғандығын байқайды. Дегенмен, араб өлеңдерімен жақсы таныс, өлшемдерін меңгерген адам мұндағы бәйіттерді оңай ажырата алады.

Әл-Итқани өзінің өлеңдерін жан-жақты толық жазылған түсіндірмесімен толықтырады. Оқушы өлеңнен кейін жазылған түсіндірмеде ауыр, қиын сөздердің толық баяндалған мағыналарын табады.

Алтыншы бөлімге жазған түсіндірмесінен бір мысал келтірсек, ол бөлім есімдіктер жайлы. Етістіктің төрт өлшемінде есімдік міндетті түрде жасырын келеді: *أَفْعَلُ أَفْعَلُ تَفْعَلُ*. Екінші жақта болса есімдіктер екі түрде болады: бірге қосылып жазылатын (муттасыл) – тек басқа сөздерге қосылып жазылады, бөлек жазылатын (мунфасыл) – сөздерден бөлек жазылады. Бірге жазылатын есімдік үш түрге бөлінеді: марфуғ, мансуб, мажрур....

Бұл түсіндірмеден шағын ғана үзінді. Осы арқылы әл-Итқанидің жазу ерекшелігін былайша қорытындылаймыз:

- тек түсінуге ауыр сөздерді жеке келтіріп, мағынасы жеңіл түсінікті сөздерді келтірмейді;
- сол сөзді барынша аз сөздермен түсіндіреді.

Бұл тағылымдық өлеңдер жүйесіне толық сәйкес келеді, әрі өлеңдердің түсіндірмесі жазылған қолжазбаның парақтарының саны аз екендігін ашады. Әл-Итқани түсіндірме жазуда өте жеңіл әдістемені ұстанған.

Тіл білімі ғалымдарынан, кітаптарынан үзінділер келтіреді. Олардың ішінде Шарафудин әл-Ақили, әл-Фараби, ибн әл-Хажиб, Сибауайһ, Юныс, әл-Уахиди және т.б.

Ибн әл-Хажибтің «Шафия» кітабынан көп деректер келтіреді.

Сонымен қатар, түсіндірмеде өлеңмен дәлел келтірген:

Халық арасында надандықтың кең етек жайғанын көргенде

Сырт көзге надан болып көріндім.

Араб мысалдарымен де дәлел келтіреді: *عند الصباح يحمد القوم السري*

Дегенмен шархтың басым бөлігі мәтін ішінде келген қиын сөздерді түсіндіруге кеткен.

Әдетте түсіндірмені мынадай сөзбен бастайды: сарфта жазылған өлеңдердің шархының түсіндіру мысалдары. Төртінші бөлім. Муджарад пен мазид формалары.

Қалыңдықты әсемдеді, әшекей тақты, қызыл түсті миск секілді беті қызарды. *سأبأع*, *سأبأع* сатуға шығару, *أعذَّ البعير* етістіктік түбір мағынасына фаилдің ие болғандығын көрсетеді, түйеге без шықты.

Бабы етістіктің көптік мәнін көрсету, іс-әрекеттің көп мәрте орындалғандығын білдіру, мысалы *و طَوَّفَ كَظْوَلٍ* рет тауаф жасады, ұзақ жүрді мағыналарын береді. *كقطعت الثياب* жиырма-жырттып тастадым, етістікке күшейту мағынасын береді. *موتَّ الإبل* түйелер қырылып қалды. *فوقنَّيْتُ عنه* оның үстінен қықымды, шөп-шаланды кетірдім мағынасында.

Сибайайһ айтады: бұл *تجاهل* (білмегенсу, білмеген болып көріну) сөзі секілді емес. *تفاعل* бабында тұрған *تجاهل* етістігі мен *تفاعل* бабындағы *تكلف* (іс-қимылды жалған істеу) етістігінің айырмашылығы *تفاعل* бабындағы етістіктің қолдану аясы кең. Мысалы, *تحتلمت* деп айтқан кезде, мағынасы жұмсақ мінезді екенінді сыртқа көрсету болады. Ол мінез өзінің бойындағы жоқ, бірақ оны жеке сипатың етуге тырысасың. Бұл өтірік жалған іс жасаған болып саналмайды. Егер *تجاهلت* деп айтсаң, бойында еш надандық, білімсіздік болмай тұра, жұртқа білмегенсу болып көріну. *تحتسى* етістігінің мағынасы суды ішу, суды жұтымдап ішу. Бір әрекет екінші әрекеттің соңынан келеді. Бұл бапта жасалған етістік бір-бірілеп орындалатынын көрсету үшін. *تجرت* сөзінің мағынасы да солай суды ұрттап-ұрттап ішу. *تهدج* етістігі ұйқыны тастау, ұйқыдан сақтану, алыстау мағынасын береді. *تفاعل* бабында түбірдің негізгі мағынасы орындалады, ал *تفاعل* бабында іс-әрекет жалған жасалады.

Халық арасында надандықтың кең етек жайғанын көргенде

Сырт көзге надан болып көріндім.

طوع (бағыну, бойұсыну) сөзі *تفاعل* бабында, яғни *مفاعلة* бабы. *باعدته* алыстадым, *افتباعه* ол да алыстады. *ماكتسب* мағынасы *كسب* сөзімен мағыналас, бірақ көп күш-қуат жігер жұмсағанды білдіреді. *تفاعل* бабындағы етістік бір күйден екіншіге ауысуды білдіреді. *ساز الطين* саз балшық тасқа айналды.

أعشوشبت الأرض (жерді жап-жасыл қалың шөп басты) сөзі *اعشبت* (жасыл шөпке оранды) сөзімен мағыналас, асыра сілтеу, әсірелеу, ұлғайту

мағынасы бар. *جمداً* тасты домалаттым, *ناجئياً* жақындату мутағадди (сабақты) етістігі, *نا* жақындады лазим (салт) етістігі, салт етістіктер сабақты етістіктер тәрізді *تفاعل* бабында да келе береді. *تجرح الحجر* тасты домалатты, сол сияқты *هملج الفرس* жылқы жылдам шапты, *جوزب* шұлық кигізді, *تجوزب* шұлық киді. *هوك* аяғын қисық басып жүрді, *تسهوك* төлу, жойылу, опат болу мағынасында, соңғы екеуі *تفاعل* бабы мысалы *اجرنجم* жиналу, бір жерге үйілу мағынасы береді, келесі бап *تفاعل* бабы мысалы *شعره* қорыққаннан шашы тік тұрды мағынасын береді. *الأيك* сөзі сөзінің көпше түрі, ол бұтағы мол, қалың ағаш түрі. *سلك* есімдігі, айка ағашының кептеріне сілтеп тұр. *بألفاظي* бірінші жақтағы есімдікке қосылған, *الحسان* сөзі *بألفاظي* сөзінің сипатын білдіреді, көркем сөздеріммен. *غرد* құс дыбыс шығарды. Автор жазады: «түндердің» деген сөзден бастап, мәтіннің соңына дейінгі сөйлемдердің мағынасы

Ақ түндер (айдың толған шағы) кезінде айнала жап-жарық болады. Білім-ғылым толған айдың нұры секілді қараңғыда айналаға жарық береді. Надандық қараңғылық іспеттес, надандықпен бірге жүрек қараңғыда қалған көз секілді еш нәрсені аңғармайды, тіпті қауіп-қатерге ұрындырады; жұлып алу (иктатоға), яғни кесіп алу, бөліп алу; аяқтаушы (мухтатим) – яғни бітіру, бітіруші сөзінен, бастау, ашу сөзіне қарама-қарсы сөз; «сым, жіп» сөздері – бұл жерді інжу-маржанды тізбек қылып жинауға қолданылатын заттар; *راقه الشاي* (Роқаһу аш-шай) таңғалдырды, яғни мағынасы қызықтырды, таңырқатты; *غررة كل شيء* (Ғрре кәл шәй) – әрбір нәрсенің ең абзалы, жақсысы, таңдаулысы; *ازدراء* менсінбеу – төмен санау, жақтырмау, ұнатпау; әдепті – тәрбиелі, тәрбие көрген; хабары жеткен (*مروي*) – бізге тізбекпен жеткен; «биі» (*رقصه*) деген сөздегі жалғау ағаш бұтағына байланысты, яғни ағаш бұтағының биі; *طيرها* деген сөздегі жалғау орманға байланысты, яғни орман құсы; әсем әуен – бұл жерде құстардың сайраған дауыстары. Барлық мақтау Аллаға лайық.

Жақсылықты толықтырып берген, сансыз нығметке бөлеген Аллаға шүкіршілік етемін.

Ойымызды түйіндей келе айтарымыз – ғұламаның бұл қасидасы араб поэзиясы өлшемімен қарағанда көркемдігі жоғары, өлеңдегі және оған жасаған қара сөзбен жасаған түсіндірмесі грамматика қағидаларын оқып, үйренуде мәні бар жәдігер болып саналады.

Әдебиеттер

- 1 Шейх Әбсаттар қажы Дербісәлі. Қауам ад-дин әл-Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Түркістани (Өмірі мен мұрасы.1286 -1357), 2013
- 2 Керім Ш. Әл-Итқанидің екі еңбегінің қолжазбасы туралы// Исламтану және араб филологиясы мәселелері/ Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. (2011 ж.). IX . Алматы, 2013. 60 -76-бет.
- 3 Шамшәдин Керім. Әл-Итқани «ас-Сафа ад- дарар» атты қасидасы және осы қасидаға жасаған шархы туралы//Исламтану және араб филологиясы мәселелері// Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары. XIII том, 2014 . 7-20-бет.
- 4 Керім Ш. Әмір Кәтиб әл-Итқанидің «Уардатул аруах фил асма маруия фил муаннаса ассамәғия» атты еңбегі// Қазақстандағы ислам ғылымы мен мәдениетіне - XII ғасыр».2014// Халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференцияның материалдары//23 қыркүйек, 2013. Алматы қ, 34- 38-беттер.

References

- 1 Shejh Absattar kazhy Derbisali. Kauam ad-din al-Itkani (Ikani) al-Farabi at-Turkistani (Omiri men murasy.1286 -1357), 2013
- 2 Kerim Sh. Al- Itkanidin eki enbeginin kolzhazbasy turaly// Islamtanu zhane arab filologijasy maseleleri/ Halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferencija materialdary. (2011 zh.). IX . Almaty, 2013. 60 -76-bet.
- 3 Kerim Sh. Al- Itkani «as-Safa ad- darar» atty kasidasy zhane osy kasidaga zhasagan sharhy turaly// Islamtanu zhane arab filologijasy maseleleri// Halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferencijasy materialdary. XIII tom, 2014 . 7-20-bet.
- 4 Kerim Sh. Amir Katib al-Itkanidin «Uardatul aruah fil asma maruija fil muannasa assamagija» atty enbegi// Kazakstandagy islam gylymy men madenietine - XII gasyr». 2014// Halykaralyk gylymi- tazhiribelik konferencijanyn materialdary//23 kyrkujek, 2013. Almaty k, 34- 38-better.